

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ РОКСОЛАНИ В ОДНОЙМЕННОМУ ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

*Ірина Негрій,
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького*

У статті розглядається художній феномен Павла Загребельного. Автор звертається до актуальної проблеми психологічного образу Роксолани в однойменному історичному романі Павла Загребельного. Виявляються особливості психологічного образу Роксолани в умовах сьогодення.

Ключові слова: роман, психологізм, психологічний роман, герой роману, особистість.

Постановка проблеми. Павло Загребельний є одним із найпопулярніших українських письменників ХХ ст. Його твори відомі далеко за межами України, перекладалися багатьма мовами світу. Це також один із найпродуктивніших митців – у його творчому доробку 20 романів, кілька повістей, десятки оповідань, публіцистичних і літературно-критичних статей, есе, п'єси, кіно-сценарії. Слід зазначити, що на сьогоднішній день (значною мірою завдяки сучасній екранізації) найбільш відомим і популярним твором П. Загребельного є роман «Роксолана», в якому письменник вдається до художнього осмислення реальних історичних подій, розповідаючи про Анастасію Лісовську, яка увійшла в світову історію під ім'ям Хуррем Султан.

Жінка у творчості Павла Загребельного підноситься до висот людського духу насамперед тому, що для письменника головним конфліктом, який повинна вирішувати жінка як особистість, є конфлікт між рабством і свободою в її душі, в особистості.

Зображення героїні роману «Роксолана» П. Загребельного деякою мірою трансформувалося в порівнянні з історичними фактами життя та тим, як змальовано її характер у західноєвропейській літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Павла Загребельного, зокрема його «Роксолана», є достатньо дослідженою. Його роман активно досліджували М. Слабошпицький, М. Славинський, Г. Романченко, С. Нестерчук, А. Шпиталь та інші.

Мета статті полягає в системно-цілісному осмисленні психологічного образу головної героїні роману П. Загребельного «Роксолана» – Хуррем Султан (Анастасія Лісовська), визначенні особливостей та специфічних рис трансформації образу Роксолани через призму психологічного роману; окресленні психологічних умов зростання та навчання героїні в чужій країні; розкритті особливостей авторського стилю в творенні жіночого образу.

Виклад основного матеріалу. Павло Архипович Загребельний – людина титанічної працездатності, надзвичайної ерудиції та європейської культури –

ще за життя вважали патріархом української літератури та сучасним класиком. Один із найвидатніших українських романістів останньої чверті ХХ ст., він створив цілу бібліотеку високохудожньої історичної та сучасної прози. Поява кожного його роману, кожної книжки була неординарною подією в культурному житті України.

Творчість П. Загребельного справила великий вплив на суспільну свідомість і думку, рішуче виступила в обороні національних святинь. Своїми сміливими, нестандартними історичними романами він утверджував українську присутність у часах і світах.

Павло Архипович мав неповторний талант досліджувати явища життя, був людиною різнобічних інтересів, мав полемічне обдарування. Він гостро сприймав суспільно значимі події і втілював свої думки та почуття в яскравих публіцистичних матеріалах, активно виступав із літературно-критичними статтями.

Павло Загребельний – найяскравіший український прозаїк, людина виняткової освіченості та енциклопедичних знань, він був одним з найпопулярніших письменників і залишається таким й понині. У творчому доробку письменника близько 40 романів, кілька збірок оповідань, низка п'єс і публіцистичних творів. За його книгами знято 7 художніх фільмів.

Перш ніж з'ясувати, як П. Загребельний трансформував образ легендарної Роксолани, спробуємо дати визначення термінам «психологічний роман» і «психологічний образ», які будуть використанні протягом нашого дослідження.

Психологічний роман – це твір, у якому зображується внутрішній світ людини художніми засобами, його найдрібніші переливи: почуття, думки, бажання, мрії, мотивації вчинків і дій, тони й напівтони переживань [6]. У коло такого романтичного дослідження потрапляє герой чи герої, душевний склад пояснюється спадковістю, вихованням, соціумом чи ідеологією. Інколи герой розкривається за допомогою снів, передчуттів, двобоем особистості з самим собою, через змалювання загадкових проявів свідомого й підсвідомого. Відтак доцільно припустити, що психологічний роман тісно пов'язаний із психологізмом у літературі, який розкривається через систему засобів і прийомів, підпорядкованих повному, глибокому й детальному змалюванню внутрішнього світу героїв.

І. Поліщук зазначає, що «найперша і найнеобхідніша умова виникнення психологізму – це усвідомлення неповторної людської особистості як найбільшої цінності, зацікавлення її моральним та світоглядним потенціалом» [5]. За такої умови письменник зображує життєву позицію героя, процеси її кристалізації, зміни, зокрема – її філософські та етичні пошуки, спроби людини відповісти на питання про сенс життя, добро й зло, правду й справедливість. Автор підкреслює, що відбуваються пошуки такої істини, яка диктується не авторитетом, традицією, існуючою системою цінностей, а власним, глибоко відчутим і пережитим досвідом.

Дослідниця переконує, що людина нічого не сприймає просто так, а «докопується» до істини самотійно; і, навіть коли помиляється, все ж таки здобуває свою власну правду, свою особистісну істину, яка набуває особливої цінності. Саме тому моральні й філософські пошуки героїв мають не випадковий, напружений характер і часто пов'язані з душевними драмами, переживаннями, навіть трагізмом [5].

Отож, зображуючи пошук власної життєвої позиції засобами психологізму, письменник змальовує героя, який сам вирішує питання про власну відповідальність за свою долю, виявляє своє ставлення до світу, людей, живе за законами совісті. Такий герой, або ж психологічний образ, не пливе за течією, прикриваючись загальноприйнятими теоріями, істинами, а кожного разу обдумує власне ставлення до життя у всіх його виявах. Він постійно перебуває у стані пошуків, боротьби з дійсністю, «правдами» інших героїв, і це зумовлює протидію обставинам зовнішнім, власній конкуренції світу, розумінню призначення людини в цьому світі. Письменник-психолог змальовує персонажа таким, який кожен новий факт, кожне нове явище оцінює з позиції моралі, а це призводить до перевірки попередніх уявлень, «правд» і «істин», до усвідомлення суперечливості власного «Я», що часто приносить людині душевні страждання.

З розвитком реалізму психологізм у літературі набуває високої якості, так званої «раціоцентричності», тобто ототожнення психіки і свідомості з недооцінкою позасвідомих процесів. Саме в прозі XIX століття розвивається й утверджується така істотна властивість психологізму, як «діалектика душі» – не просто глибоке і правдиве зображення внутрішнього світу персонажів, а його відтворення як процесу з урахуванням усіх піднесень і падінь людського духу.

Зрозуміло, що найширші можливості у цьому плані має реалістичний психологічний роман. Як зазначає Є. Мелетинський, «психологізм – необов'язкова, але дуже характерна й специфічна риса романного жанру. Для роману, навіть на ранньому етапі, обов'язкова певна міра виділення особистості, той чи інший ступінь індивідуалізації, нехай і на тлі якихось колективних стосунків і уявлень» [4, с. 3].

Цей тип роману від інших відрізняє орієнтування на зображення психологічного стану протагоніста [6]. Для того, щоб передати внутрішній стан, автори почали використовувати різні наративні засоби – непряму мову, внутрішній діалог, прослідковуються відсилання до потоку свідомості. Також слід відмітити зображення подій доволі короткого проміжку часу, зміна часових форм, розповідь в основному ведеться від першої особи, тобто герой виступає оповідачем.

Психологічний роман займає важливе місце в літературознавстві. Його особливістю є спрямування на внутрішній стан героя, що вимагає використання художніх засобів, які раніше були притаманні іншим жанрам. Крім

цього, герой, або психологічний образ, стає більш відкритим і дає змогу читачеві осягнути його глибше.

Тема Роксолани здобула широке висвітлення як у вітчизняних, так і в зарубіжних історичних та художніх джерелах. Цей образ привертає увагу істориків і митців здавна (вже за свого життя славетна українка стала легендою). Трагедія 15-річної української бранки і її злет на вищу сходинку в Османській імперії, її краса, талант і вміння утвердитися в житті, її досягнення в різних сферах тодішнього життя стали предметом дискусій і неоднозначних оцінок для багатьох поколінь дослідників.

Омар Дерменджі зазначає: «Образ Роксолани і невід’ємна від нього інваріантна фабула належать до активних традиційних структур, які постійно функціонують у літературі протягом тривалого періоду, зазначаючи, залежно від потреб культури-реципієнта, істотних формозмістових змін. Але основні сюжетно-семантичні характеристики традиційної структури в нових літературних трактуваннях зберігають вихідну впізнаваність, хоч інтенсивно вбирають у себе реалії та проблеми сприймаючого континууму» [1, с. 5].

У «Роксолані» П. Загребельного перед нами повстає виняткова доля української жінки в мусульманському світі. Головна героїня була продана в турецьку неволю, але завдяки своїй неординарності стала наймогутнішою жінкою свого часу. Автор поставив перед собою неймовірно складне завдання: не тільки очистити біографію Роксолани від міфів, за якими вона неначебно була «кривавою леді Макбет з України», а й глибоко зазирнути в надра душі героїні, в її психологію, довести людству, що цю жінку не можна осуджувати [7, с. 164]. За словами самого автора, Роксолана повернена в царину психології, а тому найцікавішими видаються мотивування її вчинків та душевний стан. У романі основну увагу зосереджено не на приватній долі героїні, а на психології особистості, взятій у широкому історичному контексті. Таким чином, письменник створює узагальнений образ української жінки. Психологічна майстерність П. Загребельного виявляється перш за все в авторських характеристиках. Наведемо приклади такого психологізму. На початку роману зустрічаємось із зухвалим дівчиськом, яке веселиться і співає, щоб показати нескореність перед ворогами. Сміх героїні був засобом знущання над поневолювачами, показом духовної вищості і міцності.

Є. Янчук зазначає, що сміх може бути захисним, таким, який знімає психологічну травму, полегшує життя, а також є проявом нескореності, прагнення до волі [6, с. 628]. Таку ж функцію тут виконують і співаночки:

*Нехай шуки їдять руки,
А плотиці – біле лице,
Нехай нелюб не любить,
Біле лице не цілує.
Нехай пісок очі точить,
Нехай нелюб не волочить...*

– Ой повій, вітроньку, да з-під ночі,
Да розкуй мої да руки-ніженьки,
Ой повій, вітроньку, з-під темної ночі. [2]

На початку роману знаходимо суїцидальні мотиви. Для психологічного стану героїні характерне відчуття безсилля, розуміння неможливості повернення. Періодично через відчуття розпачу і туги в Насті виникає бажання накласти на себе руки. На кораблі вона протистояла величному морю з його скелями, піднебессям, із якого поступово зникало сонце. Але все ж таки воно змусило її підкоритися: героїні захотілося втопитися, хоч цей порив і минув. Коли вже Хюррем потрапила до султанського гарему, до неї знову приходиться думка про самогубство. Проте Настя зберегла своє життя, що В. Фащенко вважає «не більше, ніж здоровим інстинктом жінки» [7, с. 171].

Духовні зміни у світовідчутті героїні П. Загребельний зумів зобразити завдяки яскравому змалюванню мотивів самогубства.

Для більш глибокого осмислення мотивації вчинків героїні автор звертається і до змалювання дитинства Насті. Адже для того, щоб пізнати людину, дізнатися про те, що спричинило ту чи іншу її поведінку, потрібно перш за все зазирнути в дитинство, у ті умови, в яких формувався її характер. Оточення в дитинстві передає людині те, що можна назвати психологічною атмосферою, духом суспільства. Отже, у романі «Роксолана» перед читачем постає своєрідний екскурс у минуле Насті, яке вона свідомо пригадує, намагається зрозуміти для чого жила і що взяла від своїх. Ця ретроспекція шукає корені, причини того, що представлено в романі як наслідок. Далі спогади про домівку виникають у найбільш напружені моменти життя Роксолани.

Створюючи образ вільної української жінки, Павло Загребельний акцентує увагу на її освіченості й розумності. Настуня з перших днів життя в гаремі обирає зброєю проти ворогів свій розум. Ще в Рогатині, в Україні, її освітою займається батько, людина духовного світу: «У священика Івана Тербушка вчилася Настася читати. Тербушкова наука обійшлася Лісовському в цілу свиню... Він плакав від розчулення, дивлячись на свою тепер уже вчену дитину... Ще б мала набратися і добрих звичаїв та наук високих, а дати все це в Рогатині міг єдино тільки вікарій Єронім Скарбський. Коли ж отець Гаврило поткнувся до вікарія, той заломив ціну вже не в одну свиню, а в цілих шість» [2]. Приватна освіта в ті часи була досить поширеним явищем для заможних селян та духовенства. Слід зазначити, що батьки турбувалися не тільки про вміння читати чи писати, а щоб Настя отримала значно ширші знання. Саме батьківська наука допомагає героїні витримати всі переживання, з якими вона зіткнулась на чужині: «Мала в своїй крові батькову несамовитість і материн легкий норів. Кублилося усе те в її душі в такому безладі, що навіть суворий її учитель Єронім Скарбський, до якого посилав дочку Гаврило Лісовський у сподіванні чудес од своєї єдиної доньки, не зміг навести в тій душі бодай найменшого ладу, а, навпаки, – ще більше розбурхав усе те, що до часу було приспане, жило тільки в зародку, ще й не прокльовуючись до

життя. Жертва темних сил, дочасна мучениця (так ніби для мук людині неодмінно має бути визначений якийсь час!), позбавлена волі, пограбована й обдерта з волі, яку коли ще й зберегла, то хіба що глибоко в серці та в неприборканості своїй. Щедро обдарована волею до життя, не мала тепер навіть тої безпритульної волі, що мала найпаршивіша кішка на вулицях Стамбула» [2]. Можливо, саме тому Настуня була вражена ставленням до жінки в Туреччині, адже для батька вона була «королевою», а тут стає бранкою. Потрапивши в гарем, її освітою займається Валіде – мати султана, яка хоче створити з вільнолюбної дівчини покірну рабину: «Для гарему така рабиня була небезпечна. Тому Валіде приставила до Хуррем стару мудру туркеню, яка могла навчити маленьку українку простих знань, грубих пісень, усього того, що лунало на підлому каба тюркче, такому далекому, коли й не ворожому для султана Сулеймана, вихованого на вишуканій перській поезії, на арабському мудрослів'ї. Валіде наперед здогадувалася, як ризонуть оті простонародні пісеньки, передані Хуррем доброю уста-хатун, витончений слух повелителя... І всі її хитрощі звелися нінащо. Мала роксоланка зачарувала султана не знати й чим...» [2]. Надалі саме Сулейман займається освітою своєї майбутньої дружини, що дає переваги Хуррем перед іншими рабинями: «Ті два місяці гнилої зими, два місяці їхньої нерозлучності Хуррем була ще й ученицею султановою. З ненастирливою терплячістю Сулейман відвертав Хуррем від грубих пісеньок, обережно вводячи її у храм справжньої високої поезії, де панував витончений дух, де від простацького каба тюркче лишалося хіба що допоміжне дієслово, а натомість панували слова перські й арабські, де цілі строфи газелей можна було водночас, знаючи прихований поетичний ключ, читати навперемін то перською, то арабською, то й турецькою. Він читав їй газелі Ахмеда Паші, їси Неджаті, славетну «Мюреббу» їси Месіхі, і вона вмить схоплювала не тільки суть, але й високі тонкощі поезії, пам'ять у неї була чіпка, як гліцинія, Хуррем могла повторювати цілі газелі слідом за Сулейманом, а то несподівано через кілька днів, коли він уже й забув, що читав їй, згадувала з Ахмеда Паші...» [2]. П. Загребельний приділяє навчанню героїні ледь помітну лінію в сюжеті, але в ході наукового дослідження психологічного образу Роксолани резюмуємо, що саме завдяки таким умовам зростання і навчання Настуні маємо психологічно стійку натуру дівчини, що виділяє її серед інших рабинь.

Сни і марення як художні прийоми дають змогу зазирнути в підсвідомість героїні, із чого можемо уявити душевні тривоги і турботи Роксолани. Сон Насті в розділі «Драбина» віщує силу її майбутньої влади і водночас вічну роздвоєність душі. Поява цього сну була спричинена постійними роздумами героїні про те, «хто вона – Хуррем, чи Настася» [2]. Сон складається немовби з двох компонентів: 1) Роксолана йде по спустошеному Стамбулу і зустрічає Сулеймана в золоті, що віщує їй могутність; 2) Настя вдома, за наказом матері, лізе у погріб, але дощечки драбини, коли вона хоче вилізти, ламаються. З'являється Ібрагім, який їх збирає, але Настя не дає зайняти йому драбини.

У цьому епізоді драбина символізує як владу і могутність, так і рідний край Настасі, з яким її розлучили ворожі обставини.

Для повноцінного і всебічного створення психологічного образу автор надає великого значення в романі діалогам та монологам, які представлені дуже яскраво. Діалогів, власне, більше, ніж монологів. Характерною ознакою є наявність внутрішнього мовлення, у якому найповніше передаються процеси думання та переживання. Внутрішнє мовлення героїні – найцікавіша прикмета роману. Тут Роксолана залишається тією дівчиною, що росла в Рогатині і зберегла його в серці. Цікавим є те, що авторська характеристика може плавно переливатися в мовлення героїні без певного авторського попередження, а це неначебто привід до ототожнення авторських думок з переживаннями жінки. Діалоги та монологи роману П. Загребельного дозволяють нам судити про поступовий «перехід» Настуні в Роксолану.

Для точнішої передачі психічного стану героїні П. Загребельний часто використовує пейзажі, хоч вони все ж не становлять значну частину художнього полотна і не є домінуючими в розкритті психології героїнь. Закономірно, що при змалюванні природи П. Загребельний вільно використовує широку палітру барв, що теж інколи можна зіставити з настроєм героїні: чорний колір домінує, коли Роксолана у скруті («чорне море», «чорний дим хмар», «чорні ліси»); зелений колір знаменує щастя, душевний спокій («зелене золото», «зеленість рівнин», «зелені обійми зеленого вітра»); у зображенні спогадів про рідну землю в романі використовується золотий («золотаве сонце», «золоті листя у золотавій тузі»); більш яскраві барви вказують на збудженість героїні, напруженість почуттів («яскраво-рожеві квіти», «фіолетові грона квітів») [2].

Отже, основними засобами створення образу жінки в романі П. Загребельного «Роксолана» є авторська характеристика; сни і марення, що дають уявлення про підсвідомі переживання Роксолани; діалоги та монологи, внутрішнє мовлення; портретні характеристики; психологічна загартованість; нестандартна освіта героїні; використання психологізованих пейзажів.

«Роксолана» Павла Загребельного – художньо довершений багатоплановий твір. Перед читачем постає драматична доля простої української дівчини, яка здобула найвищу владу в чужоземній країні. Роман спонукає нас замислитися над тим, що навіть за найскладніших умов треба лишатися особистістю, берегти почуття власної гідності, а головне – не забувати рідний народ і Батьківщину. На жаль, сьогодні під час війни між Україною та Росією багато дітей знаходяться в окупації на рідній землі або опинилися біженцями за кордоном, у чому вони схожі до Настуні. Є діти, яким довелося пережити смерть близьких та рідних, руйнування рідної домівки та міста, як і героїні роману. Найважливіше, що спробував відтворити письменник, на нашу думку, є неоднозначність постаті української дівчини, що стала турецькою султанкою. Роман П. Загребельного «Роксолана» вражає своїм поглибленим психологізмом, загостреністю моральних проблем і неординарним розвитком сюжетних колізій. Авторська художня рецепція образу Роксолани спонукає до

певного переосмислення вже існуючих рецепцій. Розкриттю образу Роксолани сприяє також і фактичний історичний матеріал, морально-психологічні елементи формування історичного образу. Під час дослідження розкрили значення поняття «психологічний роман», «психологічний образ»; аналізували роман «Роксолана» П. Загребельного; визначили художні тенденції творення психологічного образу Роксолани письменником.

Список використаних джерел

1. Дерменджи О. Трансформації сюжетів та образів у художній літературі (на матеріалі творів про Роксолану): автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.05 / Дерменджи О. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ. – 2005. – 14 с.
2. Загребельний П. Роксолана [Електронний ресурс] / П. Загребельний – Режим доступу: <http://www.litmir.info/br/?b=145892>
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. Институт научной информации по общественным наукам РАН. – Москва : НПК «Интелвалк». – 2001. – 1600 с.
4. Мелетинський Е. Начало психологического романа / Е. Мелетинский – Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т. – 2002. – 36 с.
5. Поліщук І. «Доктор» Євгена Гребінки як предтеча психологічного роману в українській літературі [Електронний ресурс] / І. Поліщук – Режим доступу: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Fils_2013_16_41
6. Психологічний роман [Електронний ресурс] Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Психологічний_роман Фащенко В. П. Загребельний: Нарис творчості / В. Фащенко. – Київ: Дніпро. – 1984. – 206 с.

Nehrii IRYNA. PSYCHOLOGICAL IMAGE OF ROXOLANA IN THE HISTORICAL NOVEL OF THE SAME NAME BY P. ZAGREBELNY

The article examines the artistic phenomenon of Pavel Zagrebelyny. The author addresses the actual problem of the psychological image of Roksolana in the historical novel of the same name by Pavel Zagrebelyny. Features of the psychological image of Roksolana in today's conditions are revealed.

Key words: novel, psychologism, psychological novel, hero of the novel, personality.

Надійшла до редакції 31.10.2022 р.